

11 Steinar Stjernø

Svekket den økonomisk krise i Europa tilliten til de politiske institusjonene og det parlamentariske demokratiet?

Den økonomiske krise som rammet Europa i 2008 var det hardeste økonomiske tilbakeslaget siden slutten av 1920-tallet. Den gang førte krise til at det parlamentariske demokratiet ble satt under press i en rekke land og bidro til at det ble avskaffet i Tyskland. Denne artikkelen drøfter i hvilken grad krise som ble utløst i 2008 har svekket tilliten til de tre sentrale institusjonene i det parlamentariske styresettet – parlamentet, regjeringa og domstolene.¹

Styresettet er ikke legitimt dersom disse institusjonene ikke har borgernes samtykke, sa John Locke i *Two Treatises of Government* (1689). Max Weber hevdet at legitimiteten i det moderne kapitalistiske samfunnet først og fremst var basert på legal-rasjonalitet – tro på at lover og regler er rasjonelt begrunnet.² Moderne teorier skiller mellom deskriptiv legitimitet – faktisk oppslutning blant borgerne – og normativ legitimitet – hvordan et styre *bør* være for å fortjene borgernes oppslutning. Det siste er drøftet av sentrale teoretikere som Jürgen Habermas og John Rawls, som også begge drøfter prosedyremessige krav til legitimitet. Rawls mener at politisk makt er legitim når den utøves i tråd med definerte og aksepterte spilleregler, som er i overensstemmelse med konstitusjonen, og når grunnene for denne utøvelsen kan forventes å bli godtatt av frie og like borgere.³ Politikken har ifølge Habermas et dobbelt normativt fundament. Den er omgitt av rettslige institusjoner og prosedyrer for at politiske handlinger, skal skje under betingelser som er rimelige og moralsk akseptable, og den skal ha et preg av offentlig deliberasjon om hva som er rettferdige løsninger.⁴ Av norske samfunnsvitere har knapt noen reflektert så mye om politikken og rettens legitimitet som Rune Slagstad, med sin drøfting av blant andre bidragsytere som Hayek, Habermas og Arendt.⁵

¹ Takk til Asbjørn Johannessen, Ivar Lødemel, Lars Inge Terum, Einar Øverbye og Cathrine Holst for kommentarer.

² Weber, M. 1969 [1921]. *Politics as a vocation*. From Max Weber. H. H. Gerth and C. W. Mills, New York: Oxford University Press, s. 77 - 128.

³ Rawls, J. *Political liberalism*, New York: Columbia University Press, 1993.

⁴ For en mer utførlig drøfting, se Eriksen, E. O. og Weigård, J. *Kommunikativ handling og deliberativt demokrati. Jürgen Habermas' teori om politikk og samfunn*. Bergen: Fagbokforlaget, 1999.

⁵ Slagstad, R. *Rettens ironi. Nye studier i rett og politikk*, Ny utvidet utgave, Oslo: Pax Forlag, 2011. Se ellers andre bidrag: Habermas, J. *Legitimation crisis*, London: Heinemann, 1976; Beetham, D. *The legitimation of power*, Atlantic Heights, N.J.: Humanities Press International, 1991; Peter, F. *Political Legitimacy*. The Stanford

Temaet her er deskriptiv legitimitet og ikke de sentrale teoretiske og normative temaer som Habermas, Rawls og Slagstad har bearbeidet. Jeg anlegger en begrenset empirisk synsvinkel og belyser *ett* aspekt ved rettens og de to politiske institusjonenes legitimitet – tillit. Å ha tillit til en institusjon er å kjenne til de grunnleggende regler, normer og verdier som institusjonen bygger på og anse disse som bindende. Institusjoner kan - ifølge Claus Offe - styrke sin tillit blant borgerne ved at den etterlever normer om sannferdighet, rettferdighet og solidaritet og innfrir sine løfter.⁶ I det datasettet jeg bruker i det følgende er imidlertid tillit operasjonalisert ved at det rett og slett er spurt om hvilken grad av tillit folk har til de ulike institusjonene, uten noen nærmere spesifisering (se nedenfor).

Folk kan oppfatte institusjonene og deres beslutninger som legitime uten å ha stor tillit til dem, men neppe ha stor tillit til dem uten å se dem som legitime – det vil i denne sammenheng si at folk aksepterer institusjonenes rett til å fatte beslutninger også når de er uenige i beslutningenes innhold. Når institusjoner har høy tillit i befolkningen øker sannsynligheten for at deres vedtak blir respektert og etterlevd og behovet for kontroll reduseres. Særlig i vanskelige tider kan det styrke institusjonenes handlingsevne. Tillit brukes også gjerne - sammen med omfanget av sosiale nettverk og kontakter - som en indikator på et lands sosiale kapital, som antas å ha betydning for økonomisk vekst.⁷ Det er jo en grense for hvor tillitsfulle borgere bør være, men jeg går her ikke inn i diskusjonen om tillit versus behovet for kritiske borgere.⁸ I siste del sammenlikner jeg tillit med borgernes oppfatning om hvor tilfreds de sier at de er med hvordan demokratiet i eget land fungerer, som kan ses som en annen indikatorer på institusjonenes legitimitet.

Det er rimelig å forvente at den økonomiske krisa som rammet Europa i 2008 svekket tilliten til institusjonene – særlig i de i de landene som ble hardt rammet av krisa. For det andre kan vi forvente at tilliten ble mest svekket til de institusjoner som folk kan tillegge mest ansvar for krisa og tiltak for å møte dens økonomiske og sosiale følger. Det er vel en rimelig hypotese at tilliten til regjeringene ble mer svekket enn tilliten til parlamentene, og at tilliten

Encyclopedia of Philosophy, Red. E. N. Zalta. Stanford.

<http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/legitimacy/> 2010. Lastet ned 15.07 2014 og Democratic Legitimacy, London: Routledge, 2011; Scharpf, F. W. Governing in Europe. Effective and Democratic? Oxford: Oxford University Press, 1999.

⁶ Offe, C. «How can we trust our fellow citizens?», i Warren, M. E. Democracy and Trust, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 42 – 88.

⁷ OECD. The Well-Being of Nations. The Role of Human and Social Capital, Paris: OECD, 2001.

⁸ Se for eksempel Norris, P. Democratic deficit. Critical citizens revisited, New York: Cambridge University Press, 2011.

til rettssystemet ble minst berørt. Videre kan vi forvente at tilliten til EUs institusjoner ble mest svekket i de land som ble sterkest utsatt for EUs stabilitetskrav og Den europeiske sentralbankens krav om å redusere de offentlige utgiftene.

Data

Data er hentet særlig fra *European Social Survey* (ESS) fra 2008 og 2012. Data om tillit til regjeringa er fra Eurobarometer, Eurostat, *World Values Study* (WVS) og Istat (Italia). Data om meninger om ulike sider ved domstolene er fra ESS 2010.⁹ Analysen omfatter europeiske land som det forelå data fra i både 2008 og 2012 – det vil si 19 land.¹⁰ Mulighetene for statistisk analyse med 19 land er begrenset, slik at det hovedsakelig er brukt bivariante korrelasjoner, noen ganger med kontroll for én og én av de andre variablene.

De intervjuede er blitt bedt om å oppgi sin grad av tillit og hvor tilfreds de er med hvordan demokratiet i eget land fungerer på en skala fra null til ti, der null betyr ingen tillit/svært utilfreds og ti full tillit/svært tilfreds. Jo høyere skåre, desto høyere er altså tilliten. I det følgende har jeg brukt gjennomsnittsskåren for landene og korrelert denne med makrotrekk ved de ulike landene. Økonomiske faktorer som kan ha påvirket tilliten kan være endringer i BNP per capita, i kjøpekraftspariteter, gjennomsnittlig årlig vekst i BNP, økningen i arbeidsløshet fra 2008 til 2012 og arbeidsløshetens omfang (OECD iLibrary). Økonomisk ulikhet er målt ved gini-indekser i 2008 og 2011 (OECD StatExtracts).

Tillit til institusjoner er ikke bare betinget av økonomiske forhold, men også av kulturelle faktorer og historiske erfaringer. Blant disse er kunnskap om hvordan institusjonene fungerer og bør fungere og tiltroen til at de som besetter posisjoner i institusjonene følger allment aksepterte spilleregler, er hederlige, ikke bruker posisjonene til å favorisere venner, slektninger eller egne tilhengere i urimelig grad. Rangering på *Transparency Internationals* korrupsjonsindeks kan ses som en indikator på i hvilken grad samfunnet preges av

⁹ Der Hellas er nevnt, er data hentet fra ESS 2010. Om utvalg, representativitet, spørreskjema og andre metodologiske spørsmål se www.europeansocialsurvey.org/data/round-index.html og www.worldvaluessurvey.org/

¹⁰ Land som dermed ikke er med, er blant andre Hellas og Island, mens alle de fire nordiske landene er inkludert.

hederlighet og rettferdighet.¹¹ Andelen med høyere utdanning¹² kan ses som en indikator på et lands opplysningsnivå og utviklingsnivå. For å øke lesbarheten er styrken¹³ i sammenhenger (korrelasjoner) mellom disse faktorene og tillit plassert i fotnoter. De som ikke er interessert i slikt, kan hoppe over disse notene.

Flere tidligere bidragsytere inkluderer rettsvesenet i sine analyser av *politiske* institusjoner og argumenterer for at folk tenderer til å utvikle en holdning som omfatter tillit til flere institusjoner.¹⁴ Selv om tilliten til alle disse politiske institusjonene henger sammen empirisk, er det ikke rimelig å betegne domstolene som en politisk institusjon. Spillereglene og normene for de politiske og de rettslige institusjonene er ulike. De politiske institusjonene kan i langt større grad fatte uforutsigbare beslutninger om fordeling og omfordeling av ressurser enn domstolene. Rommet for agitasjon, polemikk og kritikk av motstandere er større, og temperaturen kan bli mye høyere. Flertallsvedtak skjer oftere enn i domstolene. Domstolene skal på sin side handle forutsigbart etter gitte regler, og kravene til saklighet og avveining av ulike hensyn er langt større enn i politikken. Jeg bruker derfor heller *institusjonell tillit* som en fellesbetegnelse for politisk tillit og tillit til retten.

Tidligere forskning

Mens forskningen fram til de første årene av 2000-tallet viste at det har vært en langsiktig utvikling mot svekket politisk tillit i USA, var det fram til da ikke dokumentert en tilsvarende utvikling i Europa. Pippa Norris konkluderer analyser av *World Values Survey* fram til 2008 at tilliten til parlamentene har svingt, men uten en klar trend, med unntak for UK og Portugal, der holdningene er blitt mer negative.¹⁵ Flere forskere har benyttet tidligere ESS-

¹¹ Indeksen er basert på ekspertvurderinger fra 6 - 8 ulike institusjoner for landene inkludert her - for en analyse, se Saisana, M. and A. Saltelli. Corruption Perceptions Index 2012. Statistical Assessment JRC Scientific and Policy Reports, European Commission, 2012. http://cpi.transparency.org/cpi2013/in_detail/#top. 19.06 2014. Indeksen er sterkt korrelert med et spørsmål i ESS 2010 om hvor ofte folk mener at dommere tar imot bestikkelser (Pearson r ,948).

¹² <http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/9613031ec005.pdf?expires=1400051464&id=id&accname=oid023401&checksum=E61ACE52694B04BED13D79EB42A3F6C4>

¹³ Pearsons r 0,30 – 0,40 er en relativ sterk korrelasjon og over 0,50 meget sterk. ** markerer at det er en høy statistisk signifikans (0,01-nivå).

¹⁴ Marien, S. 2011. «Measuring Political Trust Across Time and Space.» I Political Trust. Why Context Matters. M. Hooghe and S. Zmerli, Colchester: ECPR Press, 2011, s. 13 – 46; van der Meer og Dekker van der Meer, T. og P. Dekker. «Trustworthy States, Trusting Citizens? A Multilevel Study into Objective and Subjective Determinants of Political Trust», i S. Zmerli og M. Hooghe, 2011; Listhaug, O. and K. Ringdal. «Trust in political institutions. Nordic social attitudes in a European perspective.» I H. Ervasti, T. Fridberg, M. Hjerm and K. Ringdal. Nordic social attitudes in a European perspective, Cheltenham, Edward Elgar, 2008, s. 131 - 171.

¹⁵ Norris, 2011.

undersøkelser til analyser av politisk tillit i sammenliknende europeisk perspektiv og vist at at folk i Norden har høy tillit til de politiske institusjonene.¹⁶

Kroknes har med ESS-data fra 2010 og tidligere år studert krisas virkning på en samleindikator for politisk tillit (tillit til parlamentet, partiene og politikerne). Hun viser at i land med høy BNP per capita er den politiske tilliten høyere enn i andre land. Økt arbeidsløshet bidrar til svekket tillit, men sammenhengen mellom økt arbeidsløshet og svekket tillit er usikker når hun kontrollerer for andre makro-økonomiske faktorer.¹⁷ Jeg kjenner når dette skrives, ikke til analyser av dette temaet med utgangspunkt i undersøkelsen i 2012. Min problemstilling skiller seg fra Kroknes' ved at jeg er interessert i om den økonomiske krisa har slått ulikt ut på tilliten til den lovgivende, utøvende og dømmende makta. Jeg inkluderer som nevnt også andre faktorer enn de økonomiske i analysen.

Før finanskrisa: Tillit i nord, mistillit i sør og øst

Da krisa rammet Europa i 2007-2008, var den politiske tilliten, sterkest i de nordiske landene, Sveits, Luxemburg og Nederland, mens den var svakest i Hellas, Italia og Portugal og i Øst- og til dels Sentral-Europa.¹⁸ I Tyskland, UK og en del andre land var tilliten lavere enn i Norden, men høyere enn i øst og sør.

Krisa rammet av ulike grunner hardest land i Sør-Europa og Irland. I Spania var det en oppblåst boble i bygningsindustrien. Grekerne hadde jukset med regnskapene, hadde store underskudd og en svak eksportsektor. Italia hadde en stor offentlig gjeld og i hadde flere år hatt lav produktivitetsvekst. Fra 2008 økte arbeidsløsheten i mange land – mest i Sør-Europa, Irland og enkelte land i Øst-Europa. I Spania økte arbeidsløsheten fra 11,4 i 2008 til 25,2 prosent i 2012; i Portugal fra 8,1 til 16,4 prosent, og i Hellas fra 7,7 til 24,3 prosent. I Irland var det ikke samsvar mellom lave skatter og høye offentlige utgifter, sammenbrudd i byggevirkosomheten og svake banker. Tyskland var det eneste landet der arbeidsløsheten ble redusert (fra 7,6 til 5,5 prosent). Der hadde i de foregående årene regjeringa og arbeidsgiverne styrket konkurransevnen ved å holde lønnsveksten nede. I Norge økte den bare svakt (fra 2,6 til 3,3 prosent). Fra 2009 til 2010 falt levestandarden i de fleste EU-landene, mest i sør og øst. Disponibel inntekt falt 12,3 prosent i Hellas, 6,1 prosent i Latvia og 5,8 prosent i Spania.¹⁹

¹⁶ Listhaug og Ringdal, 2008.

¹⁷ Kroknes, V. F. Economic Performance and Political trust: The Impact of the financial Crisis on European Citizens. Master thesis in political science, NTNU, 2013.

¹⁸ Marien, 2011.

¹⁹ Eurostat, Living standards falling in Most Member States. *Statistics in focus*, 2013, nr 8. Brussels: Eurostat.

Regjeringer kuttet i sosiale ytelser, tjenester og offentlig sysselsetting, med økende ulikhet og fattigdom som følge.

Tilliten til parlamentet

Det er nærliggende anta at tilliten til parlamentet kan ha blitt påvirket av en rekke sammenvevde trekk ved utviklingen de siste tiårene. Globaliseringen har svekket de folkevalgte organenes muligheter til å styre den økonomiske utviklingen i eget land. I en rekke land har det generelt skjedd en styrking av den utøvende makt på bekostning av den lovgivende. Innføringen av euroen, Maastricht-kriteriene, Vekst- og Stabilitetspakten, Den europeiske sentralbanken og EU-domstolen har svekket de nasjonale parlamentenes rolle. Videre har de folkevalgte blitt mer påvirket av liberal og liberalistisk ideologi og blitt mindre interessert i å bruke de styringsmuligheter de har. Massemedia har i økende grad fått innflytelse på den politiske dagsorden, mens partiene er svekket.²⁰ Da finanskrisa brøt ut, var altså handlingsrommet for de nasjonale politiske institusjonene alt svekket, og krisa svekket handlingsrommet ytterligere. Dataene gjør det ikke mulig å studere de generelle virkningene av globaliseringen og svekkingen av de nasjonale folkevalgte organene, men tillater en drøfting av endringer i tillit etter finanskrisas utbrudd.

Ved utbruddet av finanskrisa i 2008 var tilliten til parlamentet høyest i Danmark, fulgt av de andre nordiske landene, Sveits Nederland og Belgia. Den var lavest i land i Portugal, Italia, Polen og flere andre land i Sentral- og Øst-Europa. Vi merker oss at tilliten til parlamentet i Spania var høyere enn i de fleste andre land på dette tidspunktet, selv med en arbeidsløshet på 11,4 prosent. I store land som Tyskland, UK og Frankrike var heller ikke tilliten særlig høy – under 5,0 i gjennomsnitt på skalaen 0 til 10. I følge *World Values Survey* 2005 – 2008 svarte i Norge 62 prosent at de hadde «ganske mye» eller «svært mye» tillit til Stortinget/parlamentet, mot 36 prosent i UK og Frankrike, 33 prosent i Italia og 22 prosent i Tyskland.

Tabell 1 viser endringene i tillit til parlamentet fra 2008 til 2012.

²⁰ Se for eksempel Kriesi, H. *Democracy in the age of globalization and mediatization*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2013; Mair, P. *Ruling the Void. The Hollowing of Western Democracy*, London, Verso, 2013; Østerud, Ø., F. Engelstad and P. Selle *Makten og demokratiet. En sluttbok fra Makt- og demokratiutredningen*; Oslo, Gyldendal, 2003; Østerud, Ø. and H. Baldersheim *Det norske demokratiet i det 21. århundre*, Bergen, Fagbokforlaget, 2014.

Tabell 1. Endringer i tillit til landets parlament 2008 – 2012. Gjennomsnittsskåre 0 – 10 i ulike land.

	2008	2012
Danmark	6,5	6,1
Norge	5,8	6,3
Sverige	5,7	5,0
Finland	6,0	5,0
Island	-	4,2
Nederland	5,6	5,3
Belgia	4,6	5,0
Sveits	5,8	6,1
Tyskland	4,7	4,9
UK	4,3	4,3
Irland	3,8	3,6
Frankrike	4,5	4,0
Italia	-	3,6
Spania	5,0	3,4
Portugal	3,5	2,5
Tsjekkia	3,3	3,2
Polen	3,0	3,0
Estland	3,9	4,0
Bulgaria	1,9	2,1
Slovenia	4,4	3,0
Slovakia	4,0	3,1

Tilliten til parlamentet var stabil²¹ i disse årene i sju land, falt i ni land og økte i tre – Norge, Sveits og Belgia. Tilliten falt mest i Sør-Europa. Den falt også i de nordiske landene, men fortsatte å være høyere enn i de fleste andre land. Endringene i tillit var sterkt korrelert med endringene i arbeidsløshet og økt ulikhet. Der arbeidsløsheten økte mest, falt også tilliten mest.²² I Spania og Portugal, der massearbeidsløsheten spredde seg, falt tilliten til et bunnivå. I Øst- og Sentral-Europa forble tilliten på et svært lavt nivå (Polen, Estland og Tsjekkia) eller falt (Slovenia, Slovakia). Vi skulle tro at tilliten falt mest der BNP årlig vokste minst eller ble redusert, men det er ingen slik statistisk sammenheng.

Tilliten til parlamentet økte mest i Norge, og i 2012 var det intet annet land der tilliten til parlamentet var så sterk. Det er nærliggende å anta at det henger sammen med den enestående økonomiske utviklingen i disse årene. I intet annet land var arbeidsløsheten så lav og velstandsutviklingen så sterk – en sterk kontrast mot utviklingen i Europa ellers. Tilliten til Stortinget nådde sitt høyeste nivå på et tidspunkt da meningsmålingene pekte mot regjeringsskifte, og det er påfallende at et parlament der regjeringa hadde flertall, hadde så høy tillit, mens regjeringa Stoltenberg hadde lav oppslutning på meningsmålingene. Det er

²¹ Endringer fra 0,0 til +/- 0,2 regnes her som stabilitet.

²² Pearson r ,705**

sagt at gode tider avler tillit til styresettet, dårlige tider fører til lavere tillitsnivå,²³ men det kom altså ikke Stoltenberg-regjeringa til gode.

I de aller fleste land har folk lavere tillit til de politiske partiene, som har hatt en viktig rolle for artikulering og aggregering av sosiale og økonomiske interesser, enn til parlamentet.²⁴ Den følger det regionale mønsteret som er beskrevet over og holdt seg stabilt lav 2008 – 2012 i de fleste landene, men sank til det samme bunn-nivå (1,8 – 3,0 på skalaen 0 - 10) i Spania som i de andre landene i Sør-, Øst- og Sentral-Europa. I 2012 var gjennomsnittsskåren for tillit til partiene over 5,0 bare i Danmark, Norge og Nederland.²⁵

Mindre tillit til regjeringene enn til parlamentene

Tillit til regjeringa er viktig fordi det styrker folks vilje til å betale skatt, etterleve lover og regler og akseptere beslutninger også når en ikke er enig i dem. Det er spesielt viktig i krisetider og når regjeringa setter i verk tiltak som på kort eller lengre sikt berører de økonomiske og sosiale interessene til ulike grupper. Manglende tillit kan i krisetider redusere folks forbruk og kapitaleiernes investeringer.

Det er rimelig å forvente at tilliten til regjeringer varierer mer enn tilliten til parlamentet fordi det er sannsynlig at regjeringer blir sterkere assosiert med et parti, koalisjon av partier som et stort mindretall av velgerne har stemt imot. Videre blir regjeringer brakt til makten i forventning om at den skal gjennomføre et program som den ofte ikke lykkes med. Derfor blir regjeringer utsatt for slitasje, og regjeringsmedlemmer mister den energi og glød som skal til for å gjennomføre forandringer. Dessuten er det rimelig å anta at regjeringer i høyere grad enn parlamenter blir identifisert med personer.

Før finanskrisa var borgernes tillit til landets regjering litt lavere enn til tilliten til landets parlament i de fleste land.²⁶ Tilliten til regjeringa var størst i Norge, Sverige og Spania. I alle tre landene var det på tidspunktet for datainnsamlingen sosialdemokratiske regjeringer. I Norge var Stoltenberg II-regjeringa tiltrådt året før, mens Göran Perssons

²³ Listhaug og Ringdal, 2008.

²⁴ Tillit til parlamentet og politiske partier er sterkt korrelerte (Pearson 0,583 – 0,742 i de ulike landene). Forskjellen mellom tilliten til parlamentet og til de politiske partiene er særlig stor i Norden.

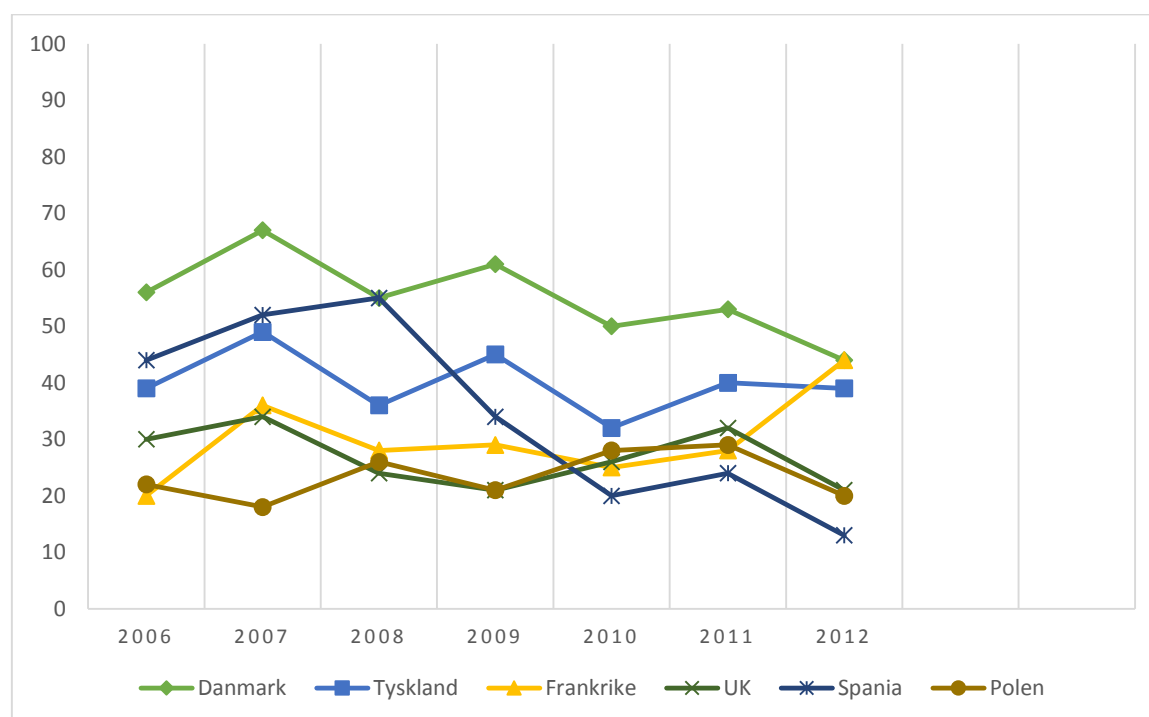
²⁵ Se Mair, 2013, for en kritisk diskusjon av partiene svekkede evne til å representere og artikulere økonomiske og sosiale interesser til ulike klasser og grupper. Norske bidrag er Heidar, K. «Partiene – fra aristokratiske diskusjonsklubber til populistiske meningsbyråer?» og Knutsen, O. «Konfliktlinjer i norsk politikk – utvisking eller forandring?», begge i Baldersheim og Østerud, 2014.

²⁶ *World Value Survey* 2005 – 2008.

regjering skulle tape valget i Sverige åtte måneder senere. I Spania hadde et politisk mord i Baskerland før til at en del av valgkampen var blitt avlyst, det økonomiske omslaget hadde ikke skjedd og regjeringa Zapatero var ennå ikke svekket.

Forskjellen mellom tilliten til parlamentet og regjering var størst i Sverige og Norge. I Tyskland og Polen var tilliten til både parlamentet og regjeringa svært lav (12 – 22 prosent). Tyskland hadde da en storkoalisjon av Angel Merkels kristendemokrater og sosialdemokratene, mens Polen i 2005 hadde regjering ledet av en liberalistisk statsminister - Marek Belka, som førte en upopulær innstrammingspolitikk.

Figur 1. Prosent som tenderer til å ha tillit til landets regjering. 2006 – 2012. Eurobarometer.

Figur 1 viser hvordan tilliten til et utvalg europeiske regjeringer har svingt på 2000-tallet (Norge var ikke med). Kurven svingte opp da sosialdemokraten Zapatero ble statsminister i Spania i 2004, da den konservative Rajoy overtok som statsminister etter Zapatero i 2012, da Sarkozy vant presidentvalget i Frankrike i 2007, da Hollande vant i 2012, og da Rasmussen dannet sin tredje regjering i Danmark 2007. I Tyskland var tilliten til regjeringa Schröder på at lavpunkt da han gikk av i 2005, mens det er vanskelig å forklare økningen i 2007.

Fra 2008 til 2012 falt tilliten til regjeringa i 10 av de 15 landene som det fins data fra.²⁷ Den falt mest i de landene der den økonomiske krisa rammet hardest – i Sør-Europa – der regjeringene enten ble satt under økonomisk administrasjon av Den europeisk sentralbanken og IMF eller presset til harde innstramminger. I Sør-Europa oppga bare 5 til 20 prosent at de tenderte til å ha tillit til landets regjering. I Norge var tilliten til Stoltenberg II-regjeringa bare litt lavere i 2012 enn i 2007.²⁸ Frankrike og Sverige var de to eneste landene der regjeringa hadde større tillit i 2012 enn i 2008. Men det var på et tidspunkt da Hollande nylig var blitt valgt til president tidlig i 2012 og ennå ikke hadde skuffet de forventningene som bar ham fram til seier. I Sverige hadde de borgerlige partiene økt sin oppslutning ved valget i 2010 og styrket sin tillit fram til 2012 – kanskje på grunn av omfattende skattelettelser.

Tilliten til rettsvesenet

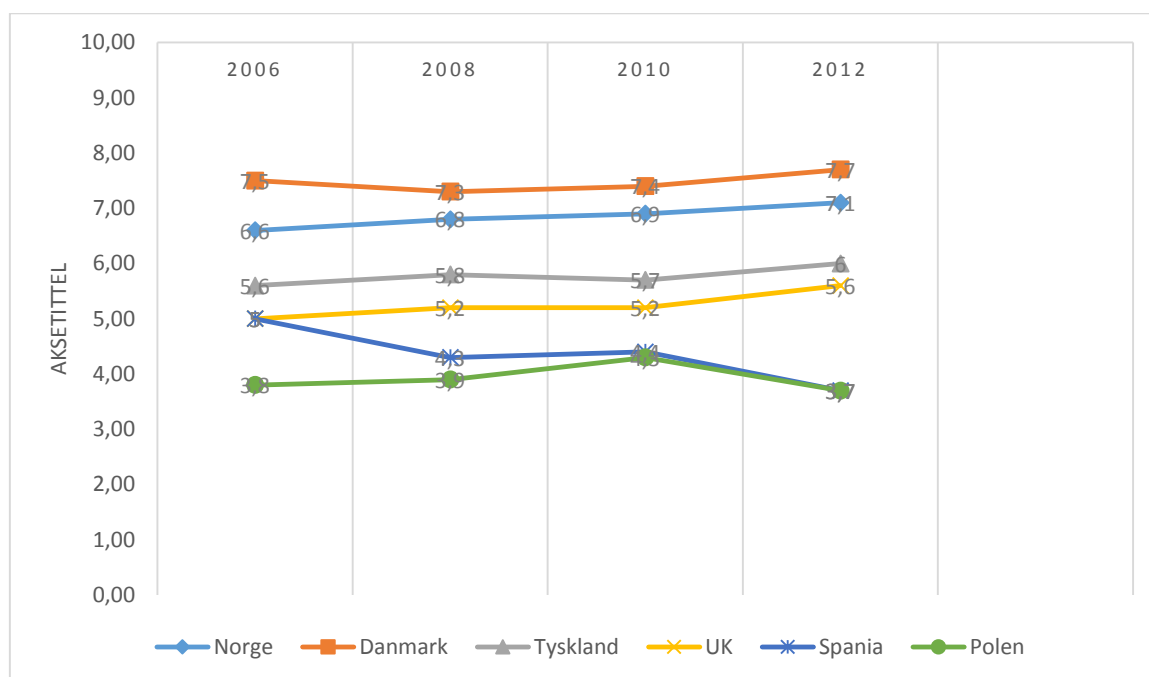
Tilliten til rettsvesenet er i de fleste land høyere enn tilliten til regjeringa og parlamentet. I 2008 var tilliten til rettsvesenet - som tilliten til parlamentet - høyest i Danmark og i de andre nordiske landene og i Sveits. Den var lavest i Øst- og Sentral-Europa (Bulgaria, Polen, Tsjekkia, Slovakia, og Slovenia) og i Sør-Europa (særlig Portugal og Spania).

Rettsvesenet kan ikke tillegges samme ansvar som de politiske institusjonene for å møte økonomiske og sosiale kriser. Derfor kan det forventes at tilliten til rettsvesenet ikke ville bli like direkte influert av utviklingen fra 2008 som tilliten til de politiske institusjonene. Det viser seg å være tilfelle. Tilliten til domstolene var fra 2008 til 2012 stabil i de aller fleste land – jf. figur 2 for noen utvalgte land - og langt mer stabil enn tilliten til parlamentet og særlig til regjeringa.

²⁷ Eurostat for våren 2008 og våren 2012.

²⁸ Norge var ikke med i Eurostats data, men i OECDs analyse basert på Gallup World Poll 2007 – 2012 - jf. OECD. 2013. Government at a Glance. Paris, OECD. http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/governance/government-at-a-glance-2013_gov_glance-2013-en#page1.

Figur 2. Tillit til rettsvesenet 2002 – 2012. Gjennomsnittsskåre 0 = «Ingen tillit» – 10 = «full tillit».

Den falt betydelig i enkelte land der tilliten til domstolene på forhånd var lav – Spania, Portugal, Slovenia og Slovakia. I andre land var det mindre svingninger som kan skyldes trekk ved de nasjonale utvalgene eller nasjonale forhold. Det aktuelle mediabildet eller pågående rettssaker på intervju tidspunktet kan føre til lavere eller høyere tillit, og tilliten kan falle tilbake til gammelt mønster etter en tid. For Norge er det nærliggende å anta at den økte tilliten til rettsvesenet henger sammen med den økte tilliten til de politiske institusjonene – en *generell* følelse blant folk om at institusjonene i denne perioden leverte gode resultater.

Gjennom loven fordeles rettigheter, plikter og potensielle sanksjoner overfor dem som bryter loven. Domstolene fortolker loven, hvor langt rettighetene og pliktene strekker seg og tildeler sanksjoner til dem som bryter den. Hvordan domstolene fyller denne rollen, bestemmer deres legitimitet overfor borgerne. Normativ oppslutning – som tillit til domstolene er en indikator på – styrker legitimiteten. Den normative oppslutningen vil bygge på ulike elementer.²⁹ For det første er trekk ved selve prosessen viktig. Prosessen må være forutsigbar, rettferdig og i tråd med allment aksepterte spilleregler, og dommernes gode intensjoner og upåvirkelighet av utenforliggende hensyn må ikke kunne betviles. For det

²⁹ Hough, Mike og Sato, M. Project Report. Trust in justice: why it is important for criminal policy, and how it can be measured. Helsinki: Euro-Justis Project, 2011. <http://eprints.bbk.ac.uk/4507/>.

andre må borgerne kunne ha tillit til at domstolene når fram til rettferdige beslutninger. Det betyr at sjansene til å få medhold eller bli dømt i utgangspunktet må være den samme for alle uavhengig av trekk ved den enkelte, som for eksempel sosial bakgrunn, kjønn, alder og etnisk opprinnelse.

Tabell 2 viser holdningene i et utvalg land i ulike deler av Europa som illustrerer meninger om ulike sider ved domstolene. Oppfatningen av rettens sosialt diskriminerende karakter – jf. Vilhelm Aubert³⁰ - er belyst med spørsmål om domstolene beskytter rike og mektige framfor vanlige mennesker og om det er mer sannsynlig at fattige blir kjent skyldig ved falsk anklage enn rike. Slike oppfatninger deles av over 70 prosent i Spania, og 40 – 60 prosent i Frankrike, Storbritannia og Tyskland. De er minst utbredt i Norden, der 15 – 16 prosent mener at retten først og fremst beskytter de rike. Men også i Norden mener et betydelig mindretall på henholdsvis 32 og 42 prosent at rettssikkerheten er svakere for fattige enn for rike. Forskjellene mellom Norden og resten av Europa er her mindre.

Tabell 2 Andel – prosent – med ulike holdninger til rettsvesenet og domstolene. For spørsmål om bestikkelser er brukt skåre 0 «Aldri» – 10 «Alltid». 2010.

Prosent som er enig eller sterkt enig i	Norge	Sverige	Polen	Nederland	Tyskland	Frankrike	UK	Spania
Retten beskytter de rike og mektige framfor vanlige mennesker	16	21	49	18	39	56	44	73
Mer sannsynlig at fattige enn rike blir kjent skyldige ved falsk anklage	42	54	56	39	49	58	50	70
Alle raser/etniske grupper har samme sjanse til å bli kjent skyldig ved falsk anklage	56	48	56	66	58	48	61	42
Enig eller helt enig i at rettens beslutninger blir influert av politisk press	26	21	41	40	51	63	56	75
Hvor ofte dommere tar imot bestikkelser (0 – 10)	1,7	1,8	4,0	2,4	2,4	3,5	2,4	4,3

I et moderne samfunn dreier rettsapparatets likebehandling seg også om dets evne til å behandle personer med ulik etnisk bakgrunn på samme måte. Tilliten til lovene kan møte voksende utfordringer etter hvert som samfunnet blir mer heterogent etnisk og kulturelt.³¹ Også her er spanjolenes mistro til retten sterkest. Men ellers er forskjellene mellom Norden og andre land i Vest-Europa mindre enn i tillit til likebehandling av fattige og rike. Tilliten til at retten behandler folk med ulik etnisk bakgrunn likt er mest utbredt i Nederland, Danmark og

³⁰ Aubert, V. 1964. "Straff og lagdeling." I Likhet og rett. Essays om forbrytelse og straff, red. V. Aubert, 77 - 105. Oslo: Pax.

³¹ Hough og Sato 2011.

Storbritannia. I Norge mener noe over halvparten at alle raser/etniske grupper har samme sjanse til å bli kjent skyldig ved falsk anklage.

Holdningene til rettens uavhengighet av politikken og dommernes hederlighet følger i hovedsak det samme mønsteret. Mens 20 – 30 prosent i Norden mener at politisk press influerer på rettens beslutninger, mener 40 – 75 prosent det samme i andre land i Vest-Europa. Tilliten til rettsvesenet er størst i land som skårer best på *Transparency Internationals* korrupsjonsindeks.³²

Selv om de beskrevne forskjellene bygger på holdningsdata, avspeiler de nok reelle forskjeller om hvordan rettsvesenet fungerer i ulike deler av Europa, og er slik en advarsel om å drøfte retten uten en sosial og historisk kontekst (se Dag Østerbergs bidrag i denne boka).

Lav institusjonell tillit, men skyldes det krisa?

Både ved krisas utbrudd i 2008 og i 2012 var tilliten parlamentet, regjeringa og domstolene knyttet sammen i den forstand at der tilliten til parlamentet var høy, var også tilliten til de to andre institusjonene høy (og viceversa). Sammenhengen mellom tilliten til de tre institusjonene var sterkere i 2012 enn fire år tidligere.³³ Særlig sterk var sammenhengen mellom tillit til parlamentet og til domstolene, som kan henge sammen med at tilliten til regjeringer svinger mer.³⁴

Alt i alt framstår den samlede institusjonelle tilliten som forbausende stabil. I åtte av landene er endringene små (+/- 0,2 eller mindre), som kan skyldes tilfeldige svingninger eller trekk ved utvalget. I like mange land falt tilliten – særlig sterkt i Spania, Frankrike og Portugal (sannsynligvis også i Hellas). Den falt den også i Estland, Polen og Slovakia og dessuten i Danmark og Finland, men i de to siste landene fortsatte likevel tilliten å være høy i europeisk sammenheng. Der arbeidsløsheten og inntektsulikheten økte mest, falt også tilliten mest, mens det ikke er noen sammenheng med endringene i BNP per capita.³⁵ De eneste landene der den institusjonelle tilliten ble styrket var Norge, Tyskland og Belgia. Over har jeg pekt på den enestående inntektsveksten og svake økningen i arbeidsløsheten (Norge) og den sterke veksten i sysselsettingen (Tyskland).³⁶

³² Pearsons r ,888**.

³³ I 2008 var korrelasjonen mellom tillit til regjeringa og parlamentet ,650* og til domstolene ,569*, men disse var sterkere i 2012 (,775** og ,786**).

³⁴ Pearson r ,924 i 2008 og ,934** i 2012.

³⁵ Pearson r -,729** mellom endring i tillitsskåre og endring i gini-indeks og -,634** og økning i arbeidsløsheten fra 2008 til 2012.

³⁶ I Belgia skjedde datainnsamlingen under inntrykk av en langvarig regjeringsskifte nylig var løst, med et parlament og en regjering som ennå ikke hadde vært utsatt for politisk slitasje.

Krisas virkning på tilliten til institusjonene har altså vært selektiv og samtidig begrenset. Det største problemet er ikke krisa, men at den institusjonelle tilliten både før og etter krisa har vært lav. I 2012 var gjennomsnittskåren på tillitsskalaen (0 – 10) over 5,0 bare i Sveits, Nederland og i de nordiske landene. Den var under 4,0 i alle landene i Sør-Europa og i nesten alle landene i Øst-Europa.

Hva kjennetegner land der den institusjonelle tilliten er svak? Tilliten er i rekkefølge lavest i land der det er mye korrupsjon, lav levestandard (BNP per capita), lav andel av befolkningen med høyere utdanning, omfattende arbeidsløshet og stor inntektsulikhet.³⁷ Etter en rekke analyser³⁸ med kontroll for disse faktorene gjenstår korrupsjon og lav levestandard (BNP per capita) som de to viktigste faktorene, fulgt av arbeidsløshet/økningen i arbeidsløshet og økonomisk ulikhet, men med svakere signifikans. Effekten av lav andel med høyere utdanning forsvinner når det kontrolleres for korrupsjonsnivået. Jeg understreker at disse funnene gjelder de landene som det er data for og at resultatet kunne blitt et annet hvis flere land hadde kunnet inkluderes.

Analysen har vist at det er systematiske forskjeller i tillit mellom ulike land og regioner i Europa. Det tyder på at forskjeller i tillit må ses i lys av forskjeller i kultur, historie, institusjonenes utforming og fungering, og at det er begrenset hvor langt vi kommer kvantitative og variabelorienterte analyser. Den sterke betydning som kombinasjonen av høy BNP per capita og lite korrupsjon har for å forklare forskjeller i institusjonell tillit illustrerer to sentrale faktorer: Institusjonene må sørge for å utvikle samfunnet slik at det gir borgerne økonomisk trygghet, samt at de må virke i tråd med allment aksepterte prinsipper for rettferdighet, hederlighet og likebehandling. Andre har søkt å forklare den institusjonelle tilliten i Norden med at det er små land der det er lettere å utvikle tillit,³⁹ at befolkningen er homogen og protestantisk, valgordningene basert på forholdsmessig representasjon, som gir mange grupper talerør i parlamentet og en relativt egalitær inntektsfordeling.⁴⁰

Undergraver EU tilliten?

Folk i land som er med i EU – og, om enn i mindre grad, av EØS – står i dag overfor et komplisert styresett med flere nivåer, der myndighets- og ansvarsdeling mellom nasjonale institusjoner og EUs institusjoner varierer mellom ulike politikk-områder. På det området som er sentralt her - økonomi – er det et delt ansvar mellom nasjonale regjeringer og parlament på

³⁷ Pearsons r henholdsvis ,874**, ,821**, ,701**, ,697**, og ,542*.

³⁸ Linear regresjon med kontroll for en og en av ulike variable – tabeller ikke vist.

³⁹ Listhaug og Ringdal, 2008, finner ikke sammenheng mellom befolkningsstørrelse og politisk tillit.

⁴⁰ Van der Meer og Dekker, 2011.

den ene siden og EU-kommisjonen og på den andre siden. Den europeiske sentralbanken (ECB), etter hvert også Europaparlamentet. Derfor er det ikke gitt hvor folk vil legge ansvaret for håndteringen av krisa. I EU-landene under ett var det for eksempel i 2009 flere som mente at EU hadde mest ansvar for økonomien, mens flest tilla sin regjering ansvaret for rentepolitikken (som ECB har).⁴¹

EU har hatt stor innflytelse på hvordan land i eurosonen har kunnet møte utfordringene etter utbruddet av finanskrisa. Flere av disse landene hadde i årene før mottatt store bidrag fra EU, og tilliten til EU var i mange land større enn til de nasjonale institusjonene. Etter 2008 har EU stilt krav om økonomiske innstramminger som motytelse mot støtte og kreditt fra Den europeiske sentralbanken overfor landene i Sør-Europa og Irland. I de følgende årene falt tilliten falt til EU-institusjonene sterkt, og i 2012 sa bare et lite mindretall i for eksempel Hellas, Italia, Spania og Irland at de hadde tillit til EU-kommisjonen.⁴² Men det var fortsatt flertall for en økonomisk og monetær union, selv om det hadde skrumpet siden 2008. Fortsatt hadde flere i disse landene tillit til EU enn til de nasjonale parlamentene og regjeringene.⁴³ En grunn til kan være den store utbredelsen av korrupsjon – også blant politikere – i disse landene. I for eksempel Italia har mange et ønske om at landet skal bli *un paese normale*⁴⁴ – «et normalt land» -, slik landene nord for Alpene framstår.

EUs forsøk på å gjøre Europaparlamentet til et mer sentralt organ ble møtt med liten interesse og lav oppslutning (43 prosent) ved valget i 2014. Velgerne straffet sine regjeringer særlig de integrasjonsvennlige konservative og kristendemokratiske partiene i *European People's Party*. Partier som var skeptiske eller fiendtlige til EUs innstrammingspolitikk fikk om lag en femdel av plassene i EP. Med unntak for det britiske UKIP ser få av de disse partiene EU-institusjonene som ikke-legitime. Svekket tillit til EU-institusjonene ja, men neppe en legitimitetskrise.

⁴¹ Hobolt, S. B. og Tilley, J. «Who's in Charge? How Voters Attribute Responsibility in the European Union.» *Comparative Political Studies*, vol. 14, nr. 6, s. 795 – 819.

⁴² Standard Eurobarometer 77. Public Opinion in the EU. Spring 2012. Public opinion in the European Union. First results.

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb80/eb80_first_en.pdf. Lastet ned 28.07 2014.

⁴³ Standard Eurobarometer 79. First results - spring 2013.

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb79/eb79_first_en.pdf.

⁴³ Standard Eurobarometer 79. First Results - spring 2013. Lastet ned 28.07 2014

⁴⁴ Se for eksempel Mammona, A., N. Tranfaglia og G. Veltri, A. *Un paese normale. Saggi sull'Italia contemporanea*. Milano: Dalai editore, 2010.

Svekket tillit og økt misnøye med hvordan demokratiet fungerer?

Utgjør den lave tilliten et legitimitetsproblem for det parlamentariske demokratiet? Etter oljekrisa i 1973 utga Habermas *Legitimation Crisis*.⁴⁵ Der hevdet han at moderne kapitalistiske stater får legitimasjonsproblemer fordi ekspansjonen i statlige oppgaver øker behovet for legitimering sterkt, og at legitimasjonskriser oppstår når staten ikke greier å skaffe de ressurser som skal til for å møte befolkningens behov. Her har jeg vist at den samlede tilliten til parlamentet, regjeringa og domstolene – institusjonell tillit – henger sterkest sammen med et lands velstand og med i hvilken grad samfunnet preges av normer for hederlighet og rettferdighet. Videre er tilliten til institusjonene mest svekket der arbeidsløsheten har vokst mest og staten ikke har greid å sørge for arbeid.

Men lav tillit er ikke det samme som legitimitetskrise, og det er få andre tegn på slik krise. Så langt har krisa ikke ført til en tilsvarende utvikling i noe land i Europa som det som skjedde i enkelte land etter krisa i 1928. Høyrepopulistiske og fremmedfiendtlige protestpartier har vokst fram i flere land, men med få unntak har autoritære og antidemokratiske partier (ennå?) ikke fått særlig oppslutning. Ungarns statsminister Viktor Orban har prøvd å begrense parlamentets innflytelse og erklært sitt ønske om å gjøre Ungarn til en illiberal stat med Russland og Kina som forbilde. I Italia førte krisa til innsetting av en teknokrat-regjering, men det skjedde med aksept fra parlamentet, og etter to år overtok en ny partikoalisjon regjeringsmakta.

I *European Social Survey* er det også stilt et annet spørsmål som kan ses som en indikator på legitimitet: *Hvor tilfreds er du alt i alt med hvordan demokratiet fungerer?* Til tross den lave og i enkelte land svekkede institusjonelle tilliten, synes tilfredsheten med hvordan demokratiet fungerer – overraskende – heller å ha økt fra 2008 til 2012 i de fleste land.⁴⁶ Det gjelder for eksempel Tyskland, Frankrike, UK, Irland og de nordiske land, mens tilfredsheten med demokratiet ble klart svekket bare i Spania og Hellas, det gjaldt sannsynligvis også Italia.⁴⁷ Tilfredsheten er sterkt korrelert med tilliten til de politiske partiene,⁴⁸ selv om denne er svært lav (jf. over). Ser vi tilbake lengre enn til 2008, har det vært en tendens til at velgerne er mer på vandring mellom partiene og at regjeringer oftere må gå

⁴⁵ Se note 2.

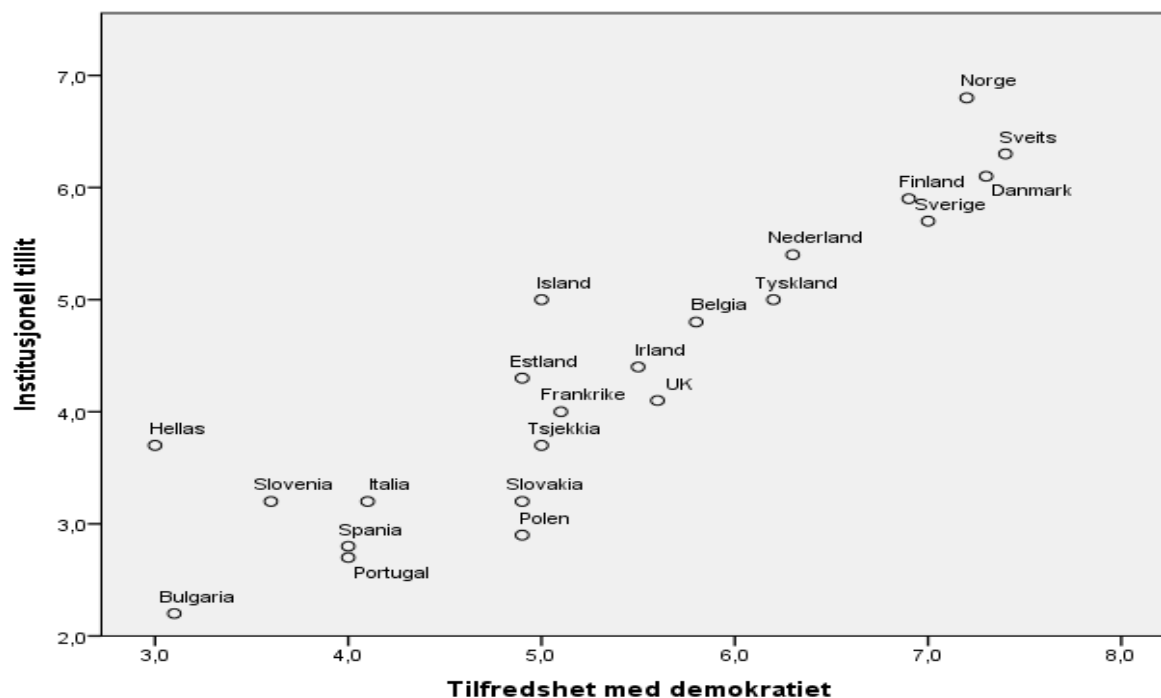
⁴⁶ ESS 2008 og 2012. Det er mulig at dette skyldes at det var nylig blitt avholdt valg i flere av de landene der tilfredsheten økte - blant andre Frankrike, UK, Irland, Danmark, Belgia.

⁴⁷ I Spania falt tilfredsheten med demokratiet fra 5,1 i 2008 til 4,0. Hellas og Italia har bare deltatt i ESS-undersøkelsene i 2002 og 2012. I Italia falt tilfredsheten fra 5,0 til 4,1 i 2012 og i Hellas fra 5,8 til 3,0 i 2010.

⁴⁸ Pearson 0,946**.

av fordi regjeringspartiene mister oppslutning.⁴⁹ Men det er ikke en generell tendens til at tilfredsheten med hvordan demokratiet fungerer har sunket fra tidlig på 2000-tallet.⁵⁰

Figur 3. Institusjonell tillit og grad av tilfredshet med hvordan demokratiet i landet fungerer. Skala 0 = lav tillit, 10 = svært høy tillit. Gjennomsnitt i ulike land 2012.

I figur 3 ser vi institusjonell tillit og tilfredshet med hvordan demokratiet fungerer i 2012 i sammenheng og som to ulike indikatorer på legitimitet. I høyre hjørne øverst ser vi de land der både institusjonelle tilliten og tilfredsheten med hvordan demokratiet fungerer er sterk. Her finner vi de nordiske land⁵¹ (-Island) og Sveits. Dette er land som i komparativ demokratiforskning betegnes som liberale, sentraliserte og konsensusorienterte.⁵² I hjørnet nederst til venstre er de land der både den institusjonelle tilliten og tilfredsheten med demokratiet er lav – Bulgaria, Slovenia, Spania, Portugal, Italia og Hellas. I den grad det dreier seg om en legitimitetskrise, er det i disse landene.

⁴⁹ Keman, H. "Democratic Performance of Parties and Legitimacy in Europe", *West European Politics* 2014, 37 (2), s. 309- 330.

⁵⁰ ESS 2002, 2004, 2006. Keman, 2014, skriver at om lag 14 prosent av befolkningen i 20 europeiske land (i 2010?) mente at demokratiet fungerte dårligere enn det gjorde i 1995.

⁵¹ For en analyse av norske borgeres holdning til dette spørsmål fra 1997 til 2009, tillit og indikatorer på politisk deltakelse, se Aardal, B. «Politisk tillit og deltakelse - et system i krise eller politisk betingede svingninger?» i Baldersheim og Østerud, 2014, s. 201 – 223.

⁵² Liberal blir der operasjonalisert som blant annet likhet for loven, fri presse, effektive regjering, sterkt sivilsamfunn og relativ høy representasjon av kvinner i politiske institusjoner – jf. Bochsler, D. og H. Kriesi «Varieties of Democracy», i Kriesi, 2013, s. 69 – 132.

Avslutning

Tidligere analyser har vist at tilliten til politiske institusjoner sank i mange land gjennom 1990-tallet fram tidlig på 2000,⁵³ men at trenden snudde og tilliten økte på nytt. Aardals analyse av Norge konkluderer at tilliten følger de politiske konjunktorene synker når avstanden mellom velgere og politikere blir stor og tar seg opp når uenigheten avtar.⁵⁴ Her har jeg vist med data fra 2008 til 2012 at heller ikke den økonomiske krisa førte til en generell svekkelse av den institusjonelle tilliten, med unntak for enkelte land. Men samtidig er tilliten lav i en rekke land, særlig land som er preget av brudd på normer og rettferdighet og som har et lavt velstandsnivå. Høy arbeidsløshet og til en viss grad også stor inntektsulikhet bidrar også til lav institusjonell tillit. Når dette skrives (i 2014) er den økonomiske krisa i Europa, ikke overvunnet. En del land – særlig i Sør-Europa – har ingen eller svak vekst og balanserer på randen til deflasjon, mens kriserammede landene heller trenger inflasjon og økonomisk vekst for å mestre den offentlige gjelda. Motsetningen mellom det eksporterende Tysklands krav stram budsjettpolitikk på den ene siden og det kriserammede Sør-Europas ønske om keynesiansk motkonjunkturpolitikk er uløst, og det er for tidlig å trekke en endelig konklusjon om krisas virkninger på legitimiteten til institusjonene.

Jeg har bare studert sammenhengen mellom tillit til institusjonene og makro-kjennetegn ved landene. Analyser av individuelle data kan belyse andre faktorer som kan forklare graden av tillit og hvordan tilliten har utviklet seg i ulike klasser og grupper. Tidligere undersøkelser av holdninger på mikro-nivå gir grunn å anta den institusjonelle tilliten er influert av hvor tilfredse folk er med andre institusjoner, som for eksempel helsevesenet og utdanningssystemet og at den kan variere med alder, kjønn og utdanningsnivå.⁵⁵ En analyse av data fra ESS 2010 og tidligere *World Values Surveys* tyder også på at det er en sammenheng mellom negative holdninger til innvandring og lav institusjonell tillit.⁵⁶ Samspillet mellom økonomiske problemer og innvandringen kan ha bidratt til å øke mistilliten til institusjoner og politikere som lykkes verken å beskytte befolkningen mot økonomisk tilbakeslag eller mot en innvandring, som deler av befolkning er sterkt imot. Analyser på individnivå vil kunne avdekke i hvilke deler av befolkningen i ulike

⁵³ Marien, 2011.

⁵⁴ Aardal, 2014.

⁵⁵ Listhaug og Ringdal, 2008; Norris, 2011.

⁵⁶ Citrin, J., M. Levy og M. Wright. "Multicultural Policy and Political Support in European Democracies." *Comparative Political Science Studies* 2014.47: 11: 1531 - 1557.

land tilliten til institusjonene er lavest og i hvilke klasser og grupper den har sunket mest siden krisa brøt ut i 2008.

Det er uansett et paradoks, som det ikke har vært plass til å belyse her, at tilfredsheten med hvordan det demokratiet fungerer er langt sterkere enn tilliten til de tre sentrale institusjonene i det parlamentariske demokratiet. Enda lavere er som nevnt tilliten til de politiske politiske partiene, som har spilt en så viktig rolle for politisk deltakelse, artikulering av sosiale og økonomiske interesser og rekruttering til de politiske institusjonene.